

Szirák Péter: Ki említ megérkezést? A régi és a két világháború közti magyar irodalmi útirajzról

Budapest, Ráció-Tudomány, 22 (Budapest: Ráció Kiadó, 2016), 132 l.

Az irodalomtudományos érdeklődés az irodalmi útirajzok meglehetősen heterogén „műfajának” vizsgálatában sokáig csak azok formálesztétikai szempontjaira korlátozódott. Amíg ennek a 18. század végére hatalmas fellendülésnek örvendő „célorientált” műfajnak a területét esztétikailag alulértékeltként mellőzték a tudományos kutatás fókuszából, addig a *Grand Tour* praxisának hagyományából keletkező utazási formák és „programok” az egyik legfontosabb lehetőséget jelentették a tapasztalatszerzés, az önismeret és a megismerés számára. Ez az *utilitas* szempontjából nem fikcionális, dokumentarista jellegű műfaj egészen az 1980-as évekig úgy maradhatott az irodalomtudományos kutatás látókörében, hogy csupán a tradicionális irodalomtörténeti és -elméleti kánon peremterületének számított.

Sok esetben még a történeti kutatás is csak az útirajz részleges vizsgálatában merült ki anélkül, hogy annak teljes (irodalmi) spektrumát feltárta volna, vagyis csupán forrásanyagként szolgált más diszciplínák számára. Abban azonban, hogy napjainkban a *travel writing* többek között az angolszász kutatás egyik kiemelt területének mondható, a „térbeli és geopolitikai” fordulat, valamint a feminista és posztkoloniális diszkurzus is (ezen a helyen talán elég csak Edward W. Said *Orientalizmus* című könyvére gondolni) jelentős szerepet játszott.

Az irodalmi útirajzok jelentőségét a hazai kutatás is csak olyan tájékoztató, előkészítő funkcióra szűkítette, amely a tudásszerzés eltérő formáihoz, a kulturá-

lis kapcsolatok rendszeréhez, a társadalom- és mentalitástörténeti összefüggések feltáráshoz járul hozzá. Az útirajzok irodalmi teljesítményét ezért csak az egyes életművek „kiegészítő” részeként tárgyalták, szerzői biográfiai adatok gyűjteményeként értékelték, vagy más szövegek kontextusában mérték fel.

Szirák Péter *Ki említ megérkezést?* című könyve úgy lép be ebbe a diszkurzív térbe, hogy a *travel writing studies* releváns kutatási irányait és annak kevésbé feltárt szegmenseit egyaránt bekapcsolja a magyar útirajz vizsgálatába. A Ráció-Tudomány sorozatának 22. darabja tehát olyan kötet, amely – s ezt az alcím jelzi – kifejezetten a magyar útirajzok irodalmi olvasását hajtja végre. A *Bevezetés* egyrészt számot vet az útirajzok kultúrtörténeti szerepével és beágyazottságával, vagyis azzal, hogy az utazás nemcsak az irodalom egyik legősibb toposza, hanem – antropológiai vonatkozásban – nem más, mint *conditio humana*. Másrészt úgy tekinti át a különböző utazásfelfogásokat és az utazás általi tapasztalat (fel)használhatóságát, hogy a *travel writing studies* legfontosabb kérdésirányait és súlypontjait helyezi előtérbe. Azért olyan jelentékeny, hogy éppen a „kulturális idegenség” jelensége (8), a „technika” (9), valamint a lejegyzés és közvetítés (10–11) fogalmi alkotják a tudományos vizsgálat kiindulópontját, mert az utazás-kutatás történeti horizontváltásait ezeken a kérdéseken keresztül lehet láthatóvá tenni. Az, hogy a kulturális idegenséget alapvetően a 19. századi feljegyzések és irodalmi szövegek állították elő,

közvetlenül azok performatív teljesítményére és szignifikáns szerepére hívhatja fel a figyelmet. Az útirajzok írói egy bizonyos olvasói réteghez általában meghatározott céllal fordultak (gondoljunk például a *guidák* funkciójára), így az utazási irodalom nagyon szorosan kapcsolódik a fordítás logikájához, főként azért, mert a kulturális különbség vagy idegenség szinte mindig a megértés általi feloldhatóságot feltételezi. Ahogyan az útirajz definitív meghatározhatósága esetében a legtöbb teoretikus a „nem-fikciós domináns” (12) és a személyes elbeszélést tünteti fel a „műfaj” alapkritériumaiként, úgy az útleírások és útirajzok logikai-strukturális felépítése elsődlegesen a *különbségre* épül. Nyilvánvalóan jelentős hangsúlyeltolódások figyelhetők meg az egyes szövegek között, azonban mindegyiknek a saját kultúrától eltérő kulturális forma, vagyis az idegenség tapasztalatát megalapozó másság és különbség képezi az alapját. Innen nézve érthető, hogy a mássággal való kapcsolat szükségszerűen kiemeli a saját (honi utazók esetében a magyarországi) gazdasági, politikai, kulturális, intézményi környezetre és körülményekre történő utalásokat.

A *Bevezetésben* olvasható történeti áttekintés egyik fő kérdése a technikai és mediális feltételek utazásra gyakorolt hatásával kapcsolódik össze. Ebben az esetben ugyanis nemcsak maga az utazás módja és minősége, valamint a tér- és időtapasztalat szerkezete, továbbá mindezek rögzíthetősége változik meg az írásos feljegyzések primátusát kikezdő fényképezés és az addigi utazási módok hatékonyságát kétségbe vonó vasút megjelenésével. Az irodalmi útleírásnak immár a saját teljesítményének következményeként előálló jelenségeket kell felülmúlnia. Az irodalmi útirajzok ugyanis

éppen az általuk megteremtett kulturális idegenség feloldását célozzák akkor, amikor a leírásokon keresztül a másság és különbség meg- és felismertetését hajtják végre. A fennálló különbséget azonban azért kell hirtelen újra láthatóvá tenni, mert a turizmus mint iparág megjelenése az idegenség illuzórikus felfüggesztésének vagy megsemmisítésének ígéretét hordozza. Amíg az utazás nem irányított, kívülről mégis az, mert az indusztriális működés logikája határozza meg, hová is érdemes vagy kell utazni. A turizmus tehát olyan módon válik el az utazástól, hogy a látvány azonnali elérhetősége és a vonzó, preformált ajánlatok elvi biztonsága éppen a tapasztalat- és ismeretszerzés lehetőségét szűkíti le. Ezáltal az újdonság vagy másság formáinak előkerülése nem a befogadás elvárásrendjét töri meg az idegenség alakzataként, hanem becsatlakozik az előre rögzített horizontba. Talán nem véletlen, hogy az út és a beíródás viszonyának értelmezésekor Derrida a *via rupta* kifejezés „erőszakos” karakterére, a felület felhasítására, a (be)írás alakító munkájára hívja fel a figyelmet.

A kötet *Tanulás és esemény* című (A *régi magyar utazók példája alcímű*) fejezete már az említett kulcsproblémák és kérdések felől olvassa a 16–17. századi utazási irodalmat. Az, hogy az utazást egyszerre tekintették tudományos és művészeti tevékenységnek, a könyvnyomtatás kultúrtechnikájával szorosan összekapcsolódik, ugyanis az utazás ebben a tekintetben más szövegek olvasásának útját is jelöli (19). Szírák itt azért sem végzi el a motívum- és fogalomtörténeti változások összegyűjtését, mert nem a peregrináció és a modern utazási formák kapcsolata érdekli, hanem az útirajzok történeti funkcióváltásainak feltárása.

Többek között az, hogy a *descriptiók* a hasznosság és a gyönyörködtetés elvére épülnek, vagyis az érzékek és az értelem munkájára hatnak. Olyan korlátozó-szabályzó instancia válik láthatóvá bennük, amely az egyes útirajzok és azok szerzői közti eltéréseket mutatja föl (Justus Lipsius, Bethlen Miklós vagy Frölich Dávid írásai esetében). Ez pedig még akkor is kiemelkedő jelentőségű marad, amikor már nem lehet egykönnyen eldönteni, hogy egyéni utazási tapasztalaton alapuló útleírásról vagy narratívába rendezett útirajz-rekonstrukcióról van-e szó. (Talán ehhez kapcsolódik a „műfajtól” nehezen elválasztható igazságigény kérdése is.) Szepsi Csombor Márton, Szenci Molnár Albert és Bethlen Miklós szövegeinek vizsgálatán keresztül arra vállalkozik a szerző, hogy az útleírás különböző módjait mutassa be és értelmezze. Ameddig az egyik esetben a szöveget a látványmegjelenítés szervezi meg, addig a másakra éppen annak lefokozása, az interszónális viszonyok leírásával és az idegenségtapasztalat színrevitelével való helyettesítése jellemző. Ez pedig már az útirajzok és útleírások vonatkozásában azért nem jár együtt a hasznosság és a (*guidák* szerkezetét uraló) sematikus elvű elhelyezésével, mert az útirajzok itt – kiszámíthatatlanságuk miatt – kifejezetten irodalmi szövegekként jelennek meg.

Az, hogy tekintet fejlődésével párhuzamosan változó utazási tapasztalatot alapvetően a látvány kitüntetettsége alakítja, a *Grand Tour* különböző megjelenési formáit is valamelyest meghatározza, és az útleírások változását is magyarázza. A kötet következő, *A (kül)hon felfedezői* című fejezete, főként a vizualitás szempontját előtérbe helyezve, részletes elemzéseken keresztül gyűjti össze és interpretálja a 19.

század legfontosabb magyar útirajzait. Az alcím (*A 19. század elejének magyar utazási irodalmáról*) az előző fejezetével ellentétben éppen arra mutathat rá: a kutatásnak itt jóval kiterjedtebb korpuszt kell befognia, ezért bizonyos értelemben megtevesztő, hogy az csak a századelő utazási irodalmát tematizálja. Szirák azonban itt olyan rendezőelvet választ, amely egyszerre teszi lehetővé az anyag történeti és hatástörténeti elhatárolását. Nemcsak arról van szó tehát, hogy 1848–49 következtében radikálisan csökken az útirajzírók (és az útirajzok) száma, hanem arról is: a 19. század első felében olyan jelentékeny útirajzok születtek, amelyek még a „műfaj” 20. századi alakulásának is mértékadó vonatkoztatási pontjaiként szolgálnak. A fejezet ugyanis Kazinczy, Széchenyi és Szemere szövegei mellett Vámbéry Ármin és Jókai Mór (sokszor pittoreszk) kül- és belföldi útirajzait (44) is tárgyalja, azonban ezek cél és feladat tekintetében nem különülnek el annyira a *Napló* vagy az *Utazás külföldön* textuális működésétől. Kazinczy és Széchenyi útirajzai azért is töltenek be kiemelt pozíciót a fejezet argumentációjában és felépítésében, mert ezáltal a „home tour” és a külföldi, összehasonlító útleírások is elkülöníthetők, sajátosságaik és eltéréseik bemutatathatók, párhuzamba állíthatók. A „honismeret” és a „nemzeti közösség építése” (31) mindazonáltal olyan indítékai voltak az útirajzírásnak, amelyek annak mindkét típusát jelentősen meghatározták. Széchenyi és Wesselényi szövegeinek irodalmi olvasása ezen kívül a *Bildungsreise* narratív struktúrája felől is elképzelhető. Szirák értelmezői módszere ebben a fejezetben azért is figyelemre méltó, mert az egyes szövegrészek értelmezésébe minden esetben belépteti azokat az olvasástapasztalatokat és szövegemlékeket, amelyek a

magyar útirajzokat világirodalmi kontextusba helyezhetik. Mindemellett úgy olvassa például Bölöni Farkas Sándor *Utazás Észak-Amerikában* című útleírását, hogy annak a mai, kortárs irodalmi alkotások narrációs-deskriptív eljárásaira gyakorolt hatását is vizsgálja (pl. összekapcsolja Oravecz Imre 1979-es verseskötetével).

Ez a perspektíva a kötet további fejezeteiben is kimondottan termékenynek bizonyul, hiszen *Az utazás melankóliája (Kosztolányi irodalmi útirajzairól)* című egységben az „érzékelés nyelvi színrevitelének” (47) és a tekintet leírásának vizsgálata még Szepsi Csombor Márton szövegéhez is (vissza)kapcsol. Kosztolányi útirajzaiban a melankóliát alapvetően a közvetítettség tapasztalata teremti meg – a hangulat- és látványbeli közvetítés és a távolság emlékezetre bízott leküzdése. Az, hogy az irodalom nyelvileg képes megteremteni az (imaginált) látványt, az utazás helyére lépő tapasztalat összetételére, valamint az otthonosság és idegenség területei közti folytonos átjárásra is felhívja a figyelmet. A Kosztolányi-fejezettől a szerző értelmezői nyelvét tekintve is eltérő „*Utaztatás*” és *tanúságtétel* (Illyés Gyula és Nagy Lajos *Oroszország-útirajzai*) című részt egy olyan összehasonlító vizsgálat alkotja, amely az „erőszak”, a „vallomás” és a „retusálás” fogalmi köré szerveződik. A politikai turizmus mechanizmusát értelmező, ezáltal az útirajzok (felülről) irányítottságát is magyarázó szöveg a tárgyilagosság és óvatosság szempontjainak beemelésével az útleírások már említett igazságvonatkozásának kritériumát is érinti, hiszen külvilág felé történő manipulált reprezentáció a Szovjetunió „médiatechnikájának” fontos eleme volt. Ezért értekelődik fel – politikai felelősségvállalás tekintetében is – a tanúság-

tétel kérdése. Vas István visszaemlékezéseinek bevonása (Nagy Lajos és Illyés alakjainak megidézésével) az útirajzírás 1930-as évekbeli mentalitástörténeti és politikai feltételeit, körülményeit és következményeit is feltárja, s érzékelteti a nyelvi lehetőségek határait is.

A *Ki említ megérkezést?* hatodik és hetedik fejezetét, amelyek a kötet leg-rövidebb részei, az erdélyi tematika köti össze. Amíg a Szabó Lőrinc utazásait tárgyaló *Zajos és néma múzeum (Szabó Lőrinc Erdélyben)* című részt „alapvetően az *elidegenítés/elidegenülés* számbavétele határozza meg” (74), addig Németh László részben utópisztikus leírásaira a kultúrídeológia centrális szerepbe kerülése jellemző (*Az utópia „térvesztése”: Németh László Romániában*). A két fejezet logikus kapcsolatát az elveszített területek és a közbejövő másik kultúra eltérő megítélése szavatolja, ugyanis a két rész a megváltozott Erdély két különböző képét állítja párhuzamba. Szabó Lőrinc „tudósításainak” esetében a kiismerhetetlenségről, a váratlanságról és az idegenség *par excellence* megnyilvánulásáról van szó, Németh László vonatkozó, sokszor értekező prózába hajló szövegrészei pedig ezzel szemben a másik kultúra értelmezésére és az utazás során látottak teljes körű regisztrációjára vállalkoznak.

Szirák könyvének *Tanulmányutak (Az identitás kérdései Móricz Zsigmond, Tamási Áron, Márai Sándor és Cs. Szabó László útirajzaiban)* című fejezete akár a kutatás addigi tapasztalatainak és eredményeinek összegző kísérletként is olvasható, ugyanis olyan csomópontokat gyűjt egybe, amelyek a kötet valamennyi részében a teoretikus kérdések alapját képezték. Egyrészt azért, mert „nagyobb részt a *Grand Tour* útvonalairól tudósítanak” (82), másrészt pedig azért, mert itt is az

előző négy fejezetben olvasható dilemmák kerülnek a reflexiók középpontjába – nyilvánvalóan azzal a lényeges különbséggel, hogy Móricz által a parasztság életformáinak feltérképezése (83), Tamási révén a Pulszky és Bölöni utáni amerikai útleírás vagy Márai nyomán a magyar polgári kultúra (felvidéki) hanyatlása és térvesztése merőben más tapasztalatokkal is szembesít. A Cs. Szabó László által „rajzolt” Erdély-kép – például Németh Lászlóétól eltérő módon – az együttélés nehézségeire, az elképzelt Erdély problematikájára mutat rá. A *Tanulmányutak* fejezet egyik legnagyobb érdeme azonban mégsem a számos forrás egybegyűjtése és az egyes szerzők útirajzainak összevetése, hanem a műfaji mintázatok szétszalászása. Az tehát, hogy Szirák Péter a beszédmodok pluralitásának és a textuális-műfaji jelzéseknek (vallomás, napló, esszé) az értelmezését is végrehajtja.

Kérdésként merülhet fel az olvasóban, hogy Szabó Zoltán útleírásai miért alkotnak egy másik, bár az eddigiekkel szorosan összetartozó fejezetet (*Az erendő otthonosság esélye: Szabó Zoltán balkáni útirajzáról és „szerelmes földrajzáról”*). Magyarázat lehet rá, hogy Szabó esetében egy teljesen más útvonalról van szó, jóllehet a szerző együtt utazott Németh Lászlókkal Erdélybe, mégis sokkal inkább az „áthatolhatatlan idegenség” (104) tapasztalatának színrevitele biztosítja külön helyét a kötetben. Ehhez kapcsolódik továbbá, hogy Szabó Zoltán írásainak térképét a magyar irodalmi hagyományban létrejövő földrajz építi fel, s kevert mintázatú útleírásai a magyar szociografikus irodalom alakulásában és alakításában is domináns szereppel rendelkeznek. Innen nézve beláthatóvá válik, hogy a táj olvasását az irodalmi szövegek teszik lehető-

vé, vagyok azok juttatják a tájat sajátos értelemhez – azonban ez mégis utazás és olvasás egyidejűségének lehetetlenségére mutat rá.

Az idegen tekintete Márai Sándor útirajzaiban és a San Gennaro véreben című fejezet úgy zárja le a könyvet, hogy egy főként szövegelemzésen alapuló tanulmányban kapcsolja össze az útleírás és útirajzok történetének addigi vizsgálatából származó belátásokat. Márai regénye ugyanis nem a „hagyományos” útleírás mintáit követi, inkább egy nyomozás-történet narratívájának leíró részeiből származó utazástapasztalatot teremt meg. Ez megkülönbözteti a regényt Márai másik, a fejezetben tárgyalt szövegétől, a *Napnyugati őrjárattól*, azonban az utazó tekintetének mint a régiség tanújának tekintete (117) az *Egy polgár vallomásaival* vagy az *Istenek nyomábannal* még inkább összeköti. Szirák itt tehát alapvetően olyan szövegeket választ, amelyek valamiképpen az utazási irodalom teljesítőkétségének határait is jelzik. A kifejezetten összetett és sokrétű irodalmi alkotások ugyanis ekkor végleg elveszítik kapcsolatukat a guidákkal és a bédekkerekkel, amelyek időközben vagy átalakultak, vagy teljesen feloldódtak a turizmus 21. század technológiáiban.

Összességében elmondható, hogy Szirák Péter *Ki említ megérkezést?* című könyve nemcsak a *travel writing studies* hazai kutatásának egyik legfontosabb állomása, amelyet az ilyen irányú tudományos vizsgálatok a jövőben bizonyosan nem hagyhatnak figyelmen kívül, hanem – értelmezői nyelve miatt – a szélesebb olvasóközönség tájékozódása számára is referenciapont lehet.

Pataky Viktor